
Світлана СТОЯН, доктор філософських наук,
доцент кафедри етики, естетики та культурології,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
01033, Київ, вул. Володимирська, 60
sstoyan1974@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3975-8524>

МИСТЕЦТВО ТА ВІЙНА: СПЕЦИФІКА ХУДОЖНІХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Чи є слухним давнє висловлювання — «коли говорять гармати, музи мовчать»? Здавалось абсолютно сюрреалістичним, що наше покоління буде вимушене перевірити цю тезу на власному житті, коли, гадали ми, почуття здорового глузду, травматичний досвід Другої світової війни, мали б унеможливити теперішнє масове безумство, ґрунтоване на нездорових імперських амбіціях.

Коли минув певний період після початку війни і вдалося трохи зменшити травматичне відчуття первинного шоку, стало можливим здійснювати спроби проаналізувати все те, що з нами відбувалося і далі відбувається в контексті завзятої боротьби за незалежність, яка вносить корективи в будь-які сфери нашого життя. Одразу згадується досвід Віктора Франкла, який знайшов у собі внутрішні сили підвестися над власними екзистенційними, драматичними переживаннями й описати всі стадії, які проходила людина, опиняючись у концтаборі та стикаючись із несумісними з життям умовами. Звісно, те, що пережив Франкл, не може навіть йти у порівняння із життям тих, хто зараз перебуває на значній відстані від лінії фронту, але його досвід і приклад може стати у пригоді науковцям, що прагнуть спробувати підвестися над власними переживаннями й поглянути на все, що відбувається навколо, очима дослідника. І хоча ми все ще знаходимось всередині драматичних подій сучасності й не можемо бути повною мірою об'єктивними, є сенс спостерігати й фіксувати ті трансформації, які відбуваються навколо і всередині нас.

Спочатку здавалось, що все, окрім цінності людського життя і свободи, втратило сенс. Масштабні арт-проекти, статті про художників, творчі спілкування і численні мистецькі плани повністю втратили своє значення на стадії так званого шоку перших днів та тижнів війни. Прийняття першочергових рішень щодо порятунку близьких, допомоги армії та всім тим, хто захищає країну, стало найголовнішими завданнями життя практично для

кожного, хто не вийшов на лінію фронту. Чіткий рубікон між «до» та «після» змусив кардинально переформатовувати власне життя відповідно до умов війни й у перші тижні та місяці здавалося, що канал, який з'єднував з енергією творчості, перекрився назавжди. Але ніколи не потрібно казати: «ніколи». Після стадій шоку та апатії поступово почали відбуватися адаптація, пристосування до таких умов життя, завдяки чому стало зрозуміло, що мистецтво має неабияку терапевтичну функцію не тільки для митця, який у такий спосіб звільняється від травматичних переживань, гайдегерівського екзистенційного страху, а й для глядача, який бачить у таких художніх висловлюваннях візуалізацію власного болю, страждання та відчуття безпорадності перед глобальною руйнацією минулого мирного життя. Мистецький твір ніби фіксує цю необоротність і примушує нас прийняти той факт, що так, як було раніше, не буде ніколи. Ми ніби стикаємось із документом, що підтверджує реальність того, що відбувається навколо. Ми маємо «прочитати» і прийняти як даність цей «документ», який вкарбовується у нашій свідомості свідченням «Іншого», такого ж свідка цих подій, як і ми самі.

Війна стає тією помежевою ситуацією, в якій, на думку К. Ясперса, людина починає надзвичайно сильно і глибоко відчувати свою екзистенцію, стикаючись з усвідомленням своєї смертності, самотності, невпевненості перед обличчям важких випробовувань і розумінням значної обмеженості часу для власної самореалізації. І саме для митця це стає могутнім каталізатором творчості, завдяки якому відбувається сублимація власних екзистенційних страхів і турбот, що починають візуалізовуватися у глибокопсихологічних образах, далеких лише від оспівування естетичних ідеалів прекрасного та уникнення таких табуйованих у минулому категорій, як потворне, жакливе, бридке, огидне та низьке. Модерна та постмодерна мистецька практика, продовжуючи протестно-революційні тенденції, закладені ще романтиками, починає оголювати всі неприємні, жакливі риси людського буття, намагаючись позиціювати інші естетичні принципи, що базуються на демонстрації різних боків нашого існування, яке, на жаль, далеко не завжди підпорядковується законам істини, добра та краси.

Саме тому під час війни для митця є вкрай важливим бути фіксатором цих жакливих подій, бути візуалізатором усіх страхів і трагедій, що відбуваються навкруги, заради того, щоб про це пам'ятали завжди, заради того, щоб це не стерлося в людській пам'яті, яка прагне витіснити травматичний досвід заради продовження життя. Саме такими були у свого часу свідчення Франсиско Гої, який у своїх офортах із серії «Лихоліття війни» показав зворотний бік людської особистості, що може із цивілізованої людини в мить перетворитися на звіра, як це було під час франко-іспанської війни. Митець без прикрас показав ті нелюдські, тваринні вчинки, що їх коїли французи на полі битви. Гоя не побоявся одним із перших продемонструвати непривабливий, прихований бік нашого життя, те, що до нього було не заведено прийнято зображувати у мистецтві, зорієнтованому лише на актуалізацію пре-

красного. Гоя був майже хронікером, детально фіксує всі жахливі деталі страт, тортур, насильства і знущань. Він, немов репортер, ще задовго до появи фотокамери залишив нам неймовірно реалістичні й глибоко психологічні образи тих страшних подій.

Війна стала для мистецтва романтиків тим «рубіконом», після якого творчість вже ніколи не зможе бути зорієнтованою лише на ідеали прекрасного, адже внутрішнє відчуття страху, самотності, безпорадності й жаху, здатні стимулювати народження не менш потужних і піднесених образів, аніж у минулому, перекодовуючи творчість на відображення внутрішніх, помежевих екзистенційних переживань.

Але існують і інші, менш буквальні й міметичні способи відображення такого роду подій, напряду пов'язаних із війною. Такі спроби свого часу здійснили багато авангардистів, намагаючись візуалізувати свої екзистенційні переживання від подій Першої та Другої світових війн. Наприклад, кубістична манера Пабло Пікасо неймовірно сильно «спрацювала» в роботі «Герніка», написаній під враженням нищівного бомбардування цього іспанського міста. Розшматовані, розламані на частини тіла, загострено нереалістична мішанина з різних силуетів, поміж яких символічно проглядає монстроподібний образ Мінотавра, вражають нашу уяву ніяк не менш, ніж чітко прописані та зрозумілі образи Гої. Авангардна деструктивна манера Пікасо максимально точно відобразила загальний дух часу, що був спрямований на тотальне руйнування минулого, дегуманізацію мистецтва і глобальне позбавлення художнього образу будь-яких людських рис. Парадоксально, але ця революційна тенденція набула також ідейного забарвлення завдяки опозиційності щодо класичної традиції, прихильниками якої були саме нацисти, що вивозили з окупованих територій найкращі шедеври минулого, формуючи у такий спосіб власні колекції. Їх ненависть до так званого «дегенеративного мистецтва» була показовою, і, на жаль, велику кількість творів авангардних митців було безжально знищено.

На відміну від Пікасо, Рене Магрит під час Другої світової війни задля того, щоб хоч трохи абстрагуватися від жахливих подій, що відбувалися навколо, повністю змінив власний неймовірно вивірений, сюрреалістичний, але водночас, логічно вибудований стиль на суцільну вакханалію кольорів, завдяки яким, на його думку, реальність ставала менш похмурою і драматичною. Можна сказати, що це є прикладом психологічного захисту, спроби витіснення (за Фройдом) травматичних переживань за допомогою творчості, що стає в таких випадках інструментом створення іншої, фантазійної реальності, на кшталт сучасної віртуальної, втеча до якої дарує омріяний спокій та ілюзію безпеки. Звісно, ці експерименти досить швидко вичерпали себе, але на час війни вони стали свого роду сублімацією внутрішніх травматичних переживань, що суттєво мінімізувалися завдяки мистецьким перетворенням.

Можна сказати, що в будь-який час ситуація війни максимально загострює та активізує художню творчість, виводячи її на зовсім інший рівень

відображення реальності — як внутрішньої, так і зовнішньої. Окрім візуалізації глибокопсихологічних станів, відображення екзистенційних переживань, мистецьке життя — особливо сучасне — набуває потужного соціального пафосу, демонструючи творчу співпричетність до загальнонаціонального спротиву, об'єднуючи мистецьку спільноту навколо спільних цілей та ідей визволення від загарбників. В умовах сучасної війни в Україні ми стаємо свідками дієвої колоборації між митцями, бізнесменами, галеристами, музейниками, мистецтвознавцями, які об'єднують свої зусилля задля демонстрації неможливості зломити та знищити культурне життя країни навіть під час кровопролитного протистояння. Митці не просто не мовчать, а починають «говорити» надзвичайно сильно, про що свідчить масштабний кураторський проєкт вітчизняного галериста Павла Гудімова «Музи не мовчать», який стартував у червні 2022 року в Пороховій Вежі у Львові. «Насправді, цей проєкт не лише про війну, — як розповідає сам куратор виставки Гудімов. — Ідея створення такого проєкту виникла ще в перші дні повномасштабного російського вторгнення в Україну. Згідно із задумом, виставка є не стільки відображенням самої війни, як відображенням того стану, тих емоцій та почуттів, які вона спровокувала. І справді, проєкт викликає цілий спектр емоцій — від люті, гніву, ненависті та розпачу до віри й надії у світле майбутнє та до розуміння того, що поки ми разом, ми — незламні і ніхто не зможе нас здолати»¹.

У проєкті беруть участь твори багатьох митців — від дуже знаних і відомих (Ярослав Мотика, Тіберій Сільваші тощо) до молодих, але неймовірно перспективних художників, які іноді мають дар передбачення. Наприклад, твори Олекси Манна, створені незадовго до початку війни, стали, без перебільшення, касандрівським одкровенням, в якому ми можемо побачити глибокосимволічні, не буквальні образи, що пророкують нам жахливі події сьогодення. Криваві скелети птахів над зруйнованими будинками, яскраво червоні гучномовці — символи повітряної тривоги, багряно червоне серце, з якого стирчать численні уламки від снарядів — всі ці пророчі мистецькі видіння були унаочнені ще до початку війни і стали свідченням сили художніх передбачень, інтуїтивних відчуттів художників, здатних випереджати час.

«“Мистецький проєкт ‘Музи не мовчать’ показує, що митці під час війни не залишаються осторонь. У цей складний для усіх час вони, навпаки, єднаються, а мистецтво в умовах війни не лише не припиняє своє існування, не замовкає, а й, навпаки, розвивається з іще більшою силою та міццю, промовляє у повний голос”, — зазначив на відкритті комісар виставкового проєкту — архітектор Богдан Гой»².

¹ Анна Знак «МУЗИ НЕ МОВЧАТЬ» — СИЛА МИСТЕЦТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ (<https://zuap.org/exclusive/muzy-ne-movchat-syla-mystectva-pid-chas-viyny>).

² Анна Знак «МУЗИ НЕ МОВЧАТЬ» — СИЛА МИСТЕЦТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ (<https://zuap.org/exclusive/muzy-ne-movchat-syla-mystectva-pid-chas-viyny>).

Інший авторський проєкт знаного українського художника Владислава Шерешевського «Воєнний стан» стартував у червні в ЦСМ «Білий Світ» у Києві. Художник неймовірно потужно, з глибоким психологізмом зобразив як захисників «Азовсталі», так і дітей, літніх людей, на обличчях яких чітко проглядається «відбиток» війни. Не обійшлося й без традиційних іронічно-саркастичних «висловів», в яких Владислав жорстоко глузує над загарбниками, демонструючи, що сила українського гумору незнищенна і саме вона здатна бути рятівною паличкою в часи відчаю і травматичної втоми.

Але засновники ЦСМ «Білий Світ» не обмежились лише експозицією всередині власного арт-простору і вирішили вийти на музейний рівень, відкривши в Національному музеї «Київська картинна галерея» масштабний арт-проєкт «114 день», також присвячений темі війни. «У експозиції представлено більше 100 робіт від 40 сучасних українських митців. Вони різноманітні за формою, змістом і стилем; їх об'єднує дзвінке і вібруюче переживання, що відчули куратори виставки, відбираючи роботи на виставку. Небайдужа присутність, єднання і підтримка — ці скарби вони відшукували в колекції, щоб показати у не такий, як звичайно, час. Мистецькі твори з колекції "Білого Світу" в експозиції розподілені по категоріях тривоги, хороброї, травми, безпеки, зневіри, надії, розпачу, рутини й гумору, пам'яті та свободи. Категоріях, спільних для всіх українців, єднаних, зрозумілих тут і тепер. Ця виставка пропонує разом переживати моторошну та хворобливу добу і мистецтво вживати як ліки»³.

І це далеко не всі події, які сколихнули мистецький світ після лишень кількох місяців від початку війни в Україні. В липні у виставковому просторі «Edem Resort Medical & Spa» поблизу Львова відкрився зорганізований власником комплексу Ігорем Кривецьким та засновницею «Stedley Art Foundation» Стеллою Беньяміною надзвичайно вагомий арт-проєкт «REVELATION», в якому представлені твори київського митця Олександра Животкова. Це справжнє Одкровення автора, пропущене крізь призму власних травматичних переживань після перших спроб захоплення Києва, трагедії в Бучі, Ірпені та в інших куточках нашої багатостраждальної країни. Коли опиняєшся поруч із творами Майстра, ти повною мірою відчуваєш цю енергію — енергію жаху, страждання, енергію внутрішнього нестерпного болю після подій, які відбувалися поблизу нашої столиці і які з неймовірною силою візуалізував автор, намагаючись звільнитися від цих жахливих марень.

І ми повинні це бачити, хоч би як боляче нам було. Це має залишитися свідченням цих трагічних подій, як було за часів Гої, котрий залишив нам страшні, відверті візуалізації жахів франко-іспанської війни. Але свідчення Олександра Животкова не хронометражні, не буквальні, а символічні, експресивні. Вони потребують особливого, внутрішнього підключення, на яке здатен не кожен і яке не кожен здатний пережити. Але ми мусимо це

³ Виставка «114 день» (<http://kyivmaps.com/ua/events/vistavka-114-den>).

бачити, ми мусимо це усвідомити й мусимо це відчутти заради того, щоб це ніколи не повторилося, навіть якщо це має назавжди залишитися частиною нас самих...

Отже, можна зазначити, що ситуація війни кардинально трансформує як базове підґрунтя творчості, так і кінцевий результат — мистецький твір, що стає відображенням внутрішньої реакції автора на зовнішні шокуючі події. Сублімація глибоких травматичних переживань, візуалізація екзистенційних страхів, що максимально загострюються в ситуації усвідомлення власної незахищеності та смертності, починаючи з мистецтва романтиків знаходять промовисте відображення в художніх творах. Але сучасна ситуація війни в Україні демонструє й інші, відмінні від попередніх характерні особливості, притаманні як безпосередньо творчості українських митців, так і національній культурній спільноті загалом. Окрім візуалізації власних переживань, пов'язаних із жахами війни, ми спостерігаємо як ніколи інтенсивні процеси самоорганізації творчої спільноти задля демонстрації єдності базових ідеалів і цінностей, породжених усвідомленням власної свободи та незалежності від зовнішніх примусів і тоталітарних спрямувань. Культурно-мистецька еліта формує власний потужний «фронт», що іншою «зброєю» допомагає нищити ідейні форпости супротивника, активізуючи зусилля для організації масштабних арт-проектів, фестивалів, волонтерських мистецьких акцій для підтримки переселенців тощо, завдяки чому ми зайвий раз усвідомлюємо силу та незламність українського духу, для якого атмосфера свободи є базовою для усіх проявів життя. Українські митці під час цієї виснажливої війни не мовчать, вони продовжують створювати свої унікальні твори, які назавжди залишаться свідченнями цього доленосного протистояння.

Одержано/Received 15.07.2022

Svitlana STOIAN, Doctor of Science in Philosophy,
Associate Professor at the Department of Ethics, Aesthetics and Cultural Studies,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033
sstoyan1974@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3975-8524>